

УДК 94«1915/1918»

DOI <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2024.2.6>

Біліченко Лідія Сергіївна,

магістр історії, випускник

Чорноморського національного університету імені Петра Могили

orcid.org/0000-0001-5547-9248

bilichenko.di@gmail.com

ДІЯЛЬНІСТЬ КОМІТЕТУ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ФРОНТУ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті досліджується діяльність Комітету Південно-Західного фронту в роки Першої світової війни. Установлено, що Комітет Південно-Західного фронту – українська допомогова установа Всеросійського союзу міст, який був заснований за розпрядженням Головного комітету від 16 січня 1915 року в місті Львові. У червні 1915 року у зв'язку з наступом австро-угорських військ Комітет Південно-Західного фронту переїхав у місто Київ, яке і стало його останнім місцезнаходженням. Офіційно Комітет Південно-Західного фронту розпочав свою діяльність восени 1915 року. Головою Комітету було призначено Федора Штейнгеля, якого згодом замінив Сергій Урусов. До Комітету також увійшли такі діячі: Андрій В'язлов, Микола Біляшівський, Дмитро Дорошенко, Андрій Ніковський, В. Уляницький, Федір Матушевський, Володимир Леонтович, Іван Красковський. Комітет Південно-Західного фронту мав дуже складну та часто змінювану структуру. Основні завдання діяльності Комітету були такі: медико-санітарне обслуговування армії Південно-Західного фронту, постачання її продовольством і фуражом, а також організація середнього та дрібного кустарного виробництва та переміщення біженців. Окрім цього, Комітет опікувався збором і обробкою шкіри, виробництвом мила та мав низку ремонтних, столярних і механічних майстерень, які ремонтували та виготовляли взуття, одяг, візки та медико-санітарне обладнання. Згідно із завданням військового командування Комітет організував харчування більш ніж на 300 000 працівників, які були зайняті на окопних і дорожніх роботах на території Південно-Західного фронту, а також формував інженерно-будівничі дружини та виконував цілу низку інших звань. Офіційно Комітет Південно-Західного фронту діяв до 1 березня 1918 року, коли була створена Комісія з ліквідації установ та майна Комітету Південно-Західного фронту. Ліквідаційна комісія керувалася принципом передачі майна Комітету земствам країни.

Ключові слова: Комітет Південно-Західного фронту, Земський союз, Перша світова війна, медико-санітарна допомога, гуманітарна допомога.

Bilichenko Lidiia,

Master of History, Graduate

Petro Mohyla Black Sea National University

orcid.org/0000-0001-5547-9248

bilichenko.di@gmail.com

ACTIVITIES OF THE SOUTH-WESTERN FRONT COMMITTEE DURING THE FIRST WORLD WAR

The article examines the activities of the Committee of the South-Western Front during the First World War. It has been established that the Committee of the South-Western Front is a Ukrainian auxiliary institution of the All-Russian Union of Cities, which was founded by order of the Main Committee on January 16, 1915 in the city of Lviv. In June 1915, in connection with the offensive of the Austro-Hungarian troops, the Committee of the South-Western Front moved to the city of Kyiv, which became its last location. Officially, the Committee of the South-Western Front began its activities in the fall of 1915. Fyodor Shteingel was appointed chairman of the committee, who was later replaced by Serhiy Urusov. The Committee also included the following figures: Andrii Vyazlov, Mykola Bilyashivskiy, Dmytro Doroshenko, Andrii Nikovskiy, V. Ulyanitskiy, Fedir Matushevskiy, Volodymyr Leontovych, Ivan Kraskovskiy. The Committee of the South-Western Front had a very complex and frequently changing

structure. The main tasks of the Committee's activities were: medical and sanitary regional service of the army of the South-Western Front, supplying them with food and fodder, as well as the organization of medium and small-scale artisanal production and the movement of refugees. In addition, the Committee was involved in the collection and processing of leather, the manufacture of soap, and had a number of repair, carpentry and mechanical workshops that repaired and manufactured shoes, clothing, carts and medical and sanitary services. According to the task of the military command, the Committee organized food for more than 300 000 workers who were engaged in trench and road works on the territory of the South-Western Front, and also formed engineering and construction teams and performed a number of other tasks. Officially, the Committee of the South-Western Front operated until March 1, 1918, when the "Commission for liquidation of institutions and property of the Committee of the South-Western Front" was created. The liquidation commission was guided by the principle of transferring property to the Committee of Zemstvos of the country.

Key words: Committee of South-Western Front, Zemsky Union, World War I, medical and sanitary aid, humanitarian aid.

Постановка проблеми. Комітет Південно-Західного фронту (першочергово Галицького фронту) був заснований за розпрядженням Головного комітету від 16 січня 1915 р. у місті Львові.

У червні 1915 р. у зв'язку з наступом австро-угорських військ Комітет Південно-Західного фронту переїхав у місто Київ, яке і стало його останнім місцезнаходженням. Основними завданнями діяльності Комітету були: медико-санітарне обслуговування армії Південно-Західного фронту, постачання її продовольством і фуражом, а також організація середнього та дрібного кустарного виробництва та переміщення біженців. Окрім цього, Комітет опікувався збором і обробкою шкіри, виробництвом мила та мав низку ремонтних, столярних і механічних майстерень, які ремонтували та виготовляли взуття, одяг, візки та медико-санітарне обладнання.

Згідно із завданням військового командування Комітет організував харчування більше ніж на 300 000 працівників, які були зайняті на окопних і дорожніх роботах на території Південно-Західного фронту, а також формував інженерно-будівничі дружини та виконував цілу низку інших звань.

Аналіз досліджень і публікацій. Натепер у вітчизняній історичній науці немає узагальнювальних праць із даної тематики в консолідованому вигляді, із широкою ретроспективою огляду інформації, у яких розкривається діяльність Комітету Південно-Західного фронту протягом 1915–1918 рр. Існують лише праці окремих науковців, серед них можна виділити роботи Л. Біліченко (Біліченко, 2023, с. 7–13), В. Бурмаги та К. Світич (Бурмага, Світич, 2015, с. 57–64), О. Доніка (Донік, 2014, с. 22–37), Н. Загребельної (Загребельна, 2003, с. 92–116; 255–269), М. Зеркаля

(Зеркаль, 2015, с. 158–166), Г. Ковальської (Ковальська, 2014, с. 16–20), А. Кудряченка (Кудряченко, 2015, с. 22–30), І. Кузьміної (Кузьміна, 2013, с. 329–348), О. Реєнта та Б. Янишина (Реєнт, Янишин, 1994, с. 3–37), І. Сулиги (Сулига, 2001, с. 234–239), Г. Турченка (Турченко, 2001, с. 1–16).

Мета статті. Виходячи з вищесказаного, мета наукової роботи – на основі архівних джерел дослідити діяльність Комітету Південно-Західного фронту в роки Першої світової війни.

Виклад основного матеріалу. Офіційно Комітет Південно-Західного фронту був створений і розпочав свою діяльність з осені 1915 р. Головою Комітету було призначено Федора Штейнгеля, якого згодом замінив Сергій Урусов. До Комітету також увійшли такі діячі: Андрій В'язлов, Микола Біляшівський, Дмитро Дорошенко, Андрій Ніковський, В. Уляницький, Федір Матушевський, Володимир Леонтович, Іван Красковський. Друкованим органом Комітету був «Вестник Комитета Всероссийского союза городов Юго-Западного фронта», де редактором був В. Уляницький.

Також була введена нова посада при Комітеті Південно-Західного фронту – уповноваженого при арміях. Згідно з наказом уповноваженого при арміях, затвердженого на першому засіданні Комітету Південно-Західного фронту, від 19 жовтня 1915 р.:

– посада уповноваженого Земського союзу при арміях затверджується для покращення виконання завдань і для встановлення дуже тісного зв'язку між Комітетом Південно-Західного фронту та штабами армій;

– уповноважений при арміях повинен бути цілком підлеглий Комітету Південно-Західного фронту;

– уповноважений при арміях вибирається суто Комітетом Південно-Західного фронту без терміну;

– район, підвідомчий уповноваженому, відповідає району, який підпорядковується штабу даної армії. Уповноваженому при армії зазвичай підкоряються всі заклади Комітету Південно-Західного фронту, які розташовані в районі даної армії;

– уповноважений при армії є представником Комітету Південно-Західного фронту та керує установами Комітету згідно зі ст. 375 та «Положеннями о полевом управлении войск» (Ф-715, оп. 1, спр. 9, арк. 1).

Головним комітетом Південно-Західного фронту було затверджено штатний розклад окладів утримання медичного персоналу в лікарсько-санітарних установах. Зазначений розклад був опублікований у № 18 газети «Известия Главного комитета» (Ф-715, оп. 1, спр. 3, арк. 43).

Правила щодо відпусток і надання допомоги, затверджені губернською владою, були такі: обласним і фронтовим комітетам Земського союзу надавалося право вирішення питань щодо призначення працівникам допомоги на лікування. Однак не менш важливим було питання щодо грошової допомоги родинам через смерть працівника або ж через втрату працездатності (Ф-715, оп. 1, спр. 3, арк. 89).

Комітет Південно-Західного фронту мав дуже складну та часто змінювану структуру. Зокрема, у Комітеті були такі відділи:

– медико-санітарний відділ, до якого входили канцелярія, епідемічний підвідділ, підвідділ санітарних потягів, бюро щеплених загонів, бюро банно-пральних загонів, дезінфекційний підвідділ, санітарне бюро, санітарно-технічне бюро, центральний аптекарський склад, господарський відділ, бухгалтерія, медико-статистичне бюро, мобілізаційний підвідділ;

– відділ передових загонів;

– відділ етапів, до складу якого входили канцелярія, медико-санітарний підвідділ, підвідділ лазень і взуттєвиремонтних майстерень;

– відділ допомоги населенню, постраждалому внаслідок війни, до якого входив підвідділ допомоги біженцям;

– відділ окопних працівників;

– відділ військової кооперації.

Окрім відділів, Комітет мав такі спеціальні органи, як:

– Малий комітет, який був створений 24 листопада 1915 р. для вирішення низки питань, які не мали великого принципового значення і не були пов'язані зі змінами структури, складу та характеру діяльності Комітету;

– Інститут уповноважених при арміях, запроваджений рішенням Комітету від 23–24 листопада 1915 р. для «об'єднання і контролю за діяльністю своїх численних установ, які працюють у районах розташування окремих армій». Уповноважені також підтримували контакт зі штабами армій;

– технічна рада, створена наприкінці квітня 1917 р. для координування й управління роботою технічних підприємств Комітету;

– фінансова рада, організована офіційно 21 квітня 1917 р. для встановлення єдиного плану звітності Комітету та координування роботи його звітних органів, зокрема бухгалтерії, статистичного, фінансового та контрольного відділів;

– рада бухгалтерів і її виконавчий орган, створений також у 1917 р. для регулювання роботи бухгалтерій відділів Комітету.

Згідно з інструкцією всі санітари, які перебували на службі Комітету, повинні були підкорятися Червоному Хресту. До обов'язків санітарів входило виконання всіх робіт, пов'язаних із застосуванням фізичної сили, а саме: носіння дров, вугля, води, перенесення харчових продуктів, забрудненої та чистої білизни, обладнання, медикаментів тощо.

У коло обов'язків санітарів також входили:

– переноска хворих і поранених;

– прибирання та дотримання чистоти у приміщеннях;

– несення чергування;

– допомога лікарям і сестрам милосердя в догляді за хворими та пораненими (Ф-715, оп. 1, спр. 18, арк. 29).

З утворенням Комітету гостро постало питання боротьби з епідеміями. Тому Комітет ужив таких заходів: населенню своєчасно мала надаватися медична допомога, як амбулаторна, так і стаціонарна. Особи, які захворіли на інфекційні хвороби, мали бути негайно ізолювані.

Виходячи з вищесказаного, Комітет запропонував ужиття таких заходів:

– відновлення місцевих шпиталів;

- формування десяти епідемічних загонів;
- відкриття десяти бараків для заразних хворих;
- організацію лікувально-харчової допомоги населенню;
- покращення водопостачання;
- улаштування семи лабораторій (Ф-715, оп. 1, спр. 18, арк. 35).

У зв'язку із загострення продовольчого питання та збільшення кількості осіб, які брали участь у зверненнях міст до Комітету Південно-Західного фронту про надання продовольчої допомоги, виконавче бюро Союзу міст на засіданні від 28 вересня 1915 р. вирішило забезпечити постачання предметами першої необхідності підвідомчі Комітету установи, а саме: шпиталі (як утримувані коштом Союзу, так і ті, які перебували на підзвітності останнього), харчові пункти, пункти проходження біженців і притулки для них. Постачання передбачали робити із центральних і обласних складів Комітету, через обмеженість коштів порівняно з потребами. Через складнощі та скрутне становище постачання розвивалось поступово і з розрахунком, що по допомогу до вищезгаданих складів установ зверталися лише в разі гострої потреби та крайньої складності придбання необхідних продуктів власними силами.

З метою з'ясування характеру та розмірів потреб, задоволення яких було покладено на Комітет Південно-Західного фронту, економічний відділ попросив від Союзу спеціальний анкетний лист (Ф-715, оп. 1, спр. 3, арк. 2).

Головний комітет Південно-Західного фронту зробив пропозицію Головному управлінню Червоного Хреста щодо встановлення однакової військової форми для осіб, які працювали у фронтових закладах Земського союзу.

На основі повідомлених Комітету свідчень для осіб, які працювали в районах військових дій, представників Земського союзу та його підлеглих установлювалась така військово-похідна форма:

- 1) для осіб, які були на державній службі та мали відповідні чини:
  - укорочені шаровари, високі чоботи, офіцерський капелюх, захисний кашкет із кокардою, похідний мундир, кітель, солдатська шинель, погони, похідні офіцерські обладунки, галун, петлиці, клапани;

2) для осіб, які були на державній службі, однак не мали звання:

- укорочені шаровари, високі чоботи, офіцерська шашка, захисний кашкет із кокардою, похідний мундир, кітель, солдатська шинель, погони на шинель і кітель (Ф-715, оп. 1, спр. 3, арк. 3).

11 грудня 1915 р. у Комітет Південно-Західного фронту надійшло декілька заяв від болгарських підданих із пропозиціями взяти участь у діяльності Комітету в ролі лікарів, фельдшерів і сестер милосердя.

Однак, не маючи інформації про те, чи допускаються болгарські піддані в закладі, призначеному для потреб хворих і поранених воїнів, Комітет зробив запит до Головного управління Генерального штабу. Вищезгадане управління повідомило, що допущення болгарських підданих до закладів, які обслуговували потреби хворих і поранених воїнів, як на фронтах діючої армії, так і у внутрішніх районах імперії, було небажаним (Ф-715, оп. 1, спр. 3, арк. 4). Незважаючи на те, що за наказом мобілізаційної ради Головного управління Російського Червоного Хреста від 22–22 жовтня 1915 р. № 38015 болгарським підданим дозволялося обслуговувати хворих і поранених воїнів (Ф-715, оп. 1, спр. 6, арк. 2).

Загострилося і єврейське питання, а саме щодо служби євреїв у Комітеті Південно-Західного фронту. Так, у листі старшого діловода управління справами Комітету Південно-Західного фронту до уповноваженого Земського союзу з питань хворих і поранених зазначалося: «<...> Що стосується медичного персоналу, то ми змушені були запрошувати значну кількість євреїв за відсутності лікарів і фельдшерів інших національностей. Вам дуже добре відомо, що становище в цьому питанні було вкрай важке <...>» (Ф-715, оп. 1, спр. 3, арк. 16).

Однак уже 8 квітня 1916 р. від уповноваженого Червоного Хреста надійшло повідомлення Головному комітету про необхідність заміни в санітарних потягах лікарів євреїв на християн. Головний комітет повідомив уповноваженого Червоного Хреста, що через відсутність у резерві відділу лікарів християн зробити зазначену заміну неможливо (Ф-715, оп. 1, спр. 3, арк. 19)

Головний комітет Південно-Західного фронту також звернув увагу на те, що деякі

службовці Комітету передають телеграфом службові сповіщення, які можна було без будь-якої шкоди для справи пересилати поштою, а також надсилають приватні телеграми з позначкою «за військовими обставинами» та печаткою Комітету.

З розумінням, що вказані сповіщення недопустимі, Комітет запросив зробити розпорядження в підвладних відділах про те, що телеграфом можна передавати лише екстренні сповіщення і не посилати з печаткою Комітету і з відміткою «за військовими обставинами» (Ф-715, оп. 1, спр. 3, арк. 11).

На засідання Комітету від 27 січня 1916 р. обговорювалися порушені представниками фронтових комітетів В. Вирубовим, О. Герасимовим і С. Шликевичем питання про встановлення заробітних плат службовцям Комітету Південно-Західного фронту. Маючи на увазі те, що чинні на той час норми винагороди для службовців, навіть тих, які обіймали ті самі посади, досить відрізнялися одна від одної, що спричиняло небажану конкуренцію, Комітет постановив визнати за необхідне встановлення однакових окладів утримування для службовців у всіх фронтових комітетах Земського союзу (Ф-715, оп. 1, спр. 3, арк. 13).

Починаючи з 1 березня 1916 р. від фронтових комітетів Земського союзу до Комітету Південно-Західного фронту масово поступали вимоги на тютюн і махорку для роздачі хворим і пораненим воїнам, які проходили через лікувальні заклади Союзу на фронтах діючої армії.

Головний комітет на засіданні постановив, що тютюн хворим і пораненим воїнам має роздаватися суто коштом пожертвованих сум, а не загальним коштом Земського союзу (Ф-715, оп. 1, спр. 3, арк. 14).

15 квітня 1916 р. відбулося засідання Головного управління Комітету Південно-Західного фронту, на якому князь Г. Львов зазначив, що розміри і різноманітний характер діяльності Комітету Південно-Західного фронту досить відомі зі звітів і бюлетенів фронтового Комітету, що немає необхідності зупинятися детально на діяльності Комітету. Князь Г. Львов оглянув усі заклади міста Києва, а також ознайомив із доповіддю завідувачів відділами фронтового Комітету. Це дало змогу дати загальну характеристику діяльності Комітету Південно-Західного фронту. Усі заклади Комітету, на думку князя

Г. Львова, як у справах допомоги хворим і пораненим воїнам, так і щодо постачання армії, вражають порядком і продуманістю (Ф-715, оп. 1, спр. 3, арк. 17).

Через те, що станом на 1916 р. військові потяги курсували по всій європейській частині Російської імперії, Комітет Південно-Західного фронту постановив, що приймає на себе постачання потягів грошима, чистою білизною, предметами обладнання, медикаментами та перев'язочними засобами (Ф-715, оп. 1, спр. 3, арк. 21).

Також Головним комітетом було видано розпорядження щодо виготовлення парних неформатних візків підйомною силою у 60–70 пудів. Кузов мав бути забезпечений критим ящиком-кормушкою та сидінням для їздового. Кузов мав бути завдовжки у 3 аршини та завширшки у 14 вершків (Ф-715, оп. 1, спр. 3, арк. 29).

Його Імператорська Високість Верховний начальник санітарної й евакуаційної частини принц Ольденбурзький поклав на Комітет Південно-Західного фронту та Земський союз виконання нових завдань зі швидкого облаштування у внутрішньому районі імперії шпиталів на 50 000 місць і 25 кадрів для санітарних потягів. Головноуповноважений князь Г. Львов звернувся по допомогу до військового міністра генерала Д. Шуваєва, щоби виконати дане розпорядження (Ф-715, оп. 1, спр. 3, арк. 36–37).

Також медико-санітарне бюро Головного комітету сповістило останнє про те, що працівники Земського союзу, які захворіли на фронті психічними розладами, мають бути поміщені у психіатричні лікарні організації Червоного Хреста відповідного району. Доставляти таких хворих до місця призначення потрібно було разом з уповноваженим психіатричної організації Червоного Хреста (Ф-715, оп. 1, спр. 3, арк. 105).

27 квітня 1916 р. представник Комітету Південно-Західного фронту Є. Єлачен у Москві перед Головним всеросійським комітетом Земського союзу представив досить обширну доповідь про діяльність Комітету Південно-Західного фронту в Галичині. На лекції були присутні представники Земського та городових союзів, урядовці Державної думи, Губернського земства та представники преси. Збір від лекції пішов на відкриття харчових пунктів для населення Галичини (Ф-715, оп. 1, спр. 18, арк. 12).

Активно діяв при Комітеті Південно-Західного фронту й відділ допомоги біженцям. Так, протягом 1915–1916 рр. вони навіть вийшли за рамки своєї діяльності та додали до своїх обов'язків різнобічну допомогу щодо забезпечення життя прифронтового населення, а також взяли на себе завдання економічної та трудової допомоги. Загалом, робота відділу була розподілена на три великі напрями, як-от: безоплатна допомога, продовольча допомога та діяльність з організації майстерень (Ф-715, оп. 1, спр. 100, арк. 10).

Опікувався Комітет Південно-Західного фронту і справами українських військовополонених у Німеччині. Так, 19 лютого 1917 р. в Києві відбулася лекція сестри милосердя де Вітт стосовно зазначеного питання (Ф-715, оп. 1, спр. 172, арк. 20). Також Комітетом Південно-Західного фронту було вирішено відсоток із зарплатні службовців Комітету (які доброільно на це погодилися) відправляти на потреби військовополонених у Німеччині (Ф-715, оп. 1, спр. 172, арк. 21).

У 1917 р. змінився порядок службових сповіщень. Так, Указом від 13 серпня 1917 р. був установлений новий порядок відправлення

службових телеграм, який скасовував різноманітні підписи на заголовках, як-от «за військовими обставинами» й «оперативна». Натомість термінові телеграми надсилалися під грифом «військова». Однак це найменування використовувалося лише для особливо важливих телеграм (Ф-715, оп. 1, спр. 172, арк. 18).

Офіційно Комітет Південно-Західного фронту діяв до 1 березня 1918 р., коли була створена Комісія з ліквідації установ та майна Комітету Південно-Західного фронту. Ліквідаційна комісія керувалася принципом передачі майна Комітету земствам країни (Сулига, 2001, с. 239)

Висновки. Отже, Комітет Південно-Західного фронту був створений за розпорядженням Головного комітету від 16 січня 1915 р. у Львові. Однак розпочав діяльність на території України восени 1915 р. Комітет надавав харчувальну, лікувальну, санітарно-епідемічну допомогу пораненим воякам, біженцям і окопним робітникам. Опікувався відновленням інфраструктури прифронтової смуги, створенням кооперативних торговельних закладів для місцевого населення, працевлаштуванням біженців тощо.

Список використаних джерел:

1. Біліченко, Л. (2023). Діяльність Південно-Західного обласного комітету допомоги хворим та пораненим воїнам у період Першої світової війни (1914–1918 рр.). *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія «Історичні науки»*. Том 34 (73) № 3. С. 7–13.
2. Бурмага, В. Світич, К. (2015). Роль жінки в організації допомоги фронту в роки Першої світової війни (на матеріалах України). *Питання німецької історії*. С. 57–64.
3. Волковинський, В. (2004). Бойові дії на українських землях у роки Першої світової війни. *Український історичний журнал*. С. 38–56.
4. Донік, О. (2014). Всеросійський земський союз в Україні: структура, напрями та результати діяльності. *Український історичний журнал*. С. 22–37.
5. Загребельна, Н. (2003). Допомога громадських організацій Південно-Західному фронту в роки Першої світової війни. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. Вип. 22–23. С. 92–116.
6. Загребельна, Н. (2003). Провідні гуманітарні організації в Україні в період Першої світової війни: створення, структура, соціальна база, джерела фінансування. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* С. 255–269.
7. Зеркаль, М. (2015). Перша світова війна і Україна: історіографія проблеми. *Історичний архів. Наукові студії*. Вип. 14. С. 158–166.
8. Ковальська, Г. (2014). Становище дітей-біженців та допомога їм Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського земського союзу впродовж 1915–1917 рр. *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки»*. С. 16–20.
9. Кудряченко, А. (2015). Перша світова війна та її наслідки для світу. *Перша світова війна: історичні долі держав і народів (до 100-річчя від початку Першої світової війни) : збірник наукових праць*. С. 22–30.
10. Кузьміна, І. (2013). Діяльність Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст під час головування Федора Штейнгеля (1915–1917 рр.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Вип. 22. С. 329–348.
11. Реснт, О., Янишин, Б. (1994). Україна в період Першої світової війни: історіографічний аналіз. *Український історичний журнал*. С. 3–37.

12. Сулига, І. (2001). Південно-Західні комітети Всеросійського земського союзу в Україні на початку Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Київ: Інститут Історії України. Вип. III. С. 234–239.

13. Турченко, Г. (2001). Перша світова війна й Українська революція під кутом зору синергетики. *Zaporizhzhia Historical Review*. № 1 (13). С. 1–16.

14. Центральний державний історичний архів України. Ф. 715. Оп. 1. Спр. 3.

15. Центральний державний історичний архів України. Ф. 715. Оп. 1. Спр. 6.

16. Центральний державний історичний архів України. Ф. 715. Оп. 1. Спр. 9.

17. Центральний державний історичний архів України. Ф. 715. Оп. 1. Спр. 18.

18. Центральний державний історичний архів України. Ф. 715. Оп. 1. Спр. 100.

19. Центральний державний історичний архів України. Ф. 715. Оп. 1. Спр. 172.

References:

1. Bilichenko, L. (2023). Diialnist Pivdenno-Zakhidnoho oblasnoho komitetu dopomohy khvorym ta poranenyim voynam u period Pershoi svitovoi viiny (1914–1918 rr.) [Activities of the South-Western Regional Committee for Aid to Sick and Wounded Soldiers during the First World War (1914–1918)]. *Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho. Serii: Istorychni nauky*. 34 (73) № 3, 7–13 [in Ukrainian].

2. Burmaha, V., & Svitych, K. (2015). Rol zhinky v orhanizatsii dopomohy frontu v roky Pershoi svitovoi viiny (na materialakh Ukrainy) [The role of women in the organization of aid to the front during the First World War (based on the materials of Ukraine)]. *Pytannia nimetskoï istorii*, pp. 57–64 [in Ukrainian].

3. Volkovynskiy, V. (2004). Boïovi dii na ukraïnskykh zemliakh u roky Pershoi svitovoi viiny [Combat actions on Ukrainian lands during the First World War]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, pp. 38–56 [in Ukrainian].

4. Donik, O. (2014). Vserosiiskyi zemskiy soïuz v Ukraini: struktura, napriamy ta rezultaty diïalnosti [All-Russian Zemstvo Union in Ukraine: structure, directions and results of activity]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, pp. 22–37 [in Ukrainian].

5. Zahrebelna, N. (2003). Dopomoha hromadskykh orhanizatsii Pivdenno-Zakhidnomu frontu v roky Pershoi svitovoi viiny. Istoriiia Ukrainy [Assistance of public organizations to the South-Western Front during the First World War]. *Malovidomi imena, podii, fakty*, 22–23, S. 92–116 [in Ukrainian].

6. Zahrebelna, N. (2003). Providni humanitarni orhanizatsii v Ukraini u period Pershoi svitovoi viiny: stvorennia, struktura, sotsialna baza, dzherela finansuvannia [Leading humanitarian organizations in Ukraine during the First World War: creation, structure, social base, sources of funding]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.*, pp. 255–269 [in Ukrainian].

7. Zerkal, M. (2015). Persha svitova viina i Ukraina: istoriohrafiiia problemy. Istorychnyi arkhiv [The First World War and Ukraine: historiography of the problem]. *Naukovi studii*, 14, 158–166 [in Ukrainian].

8. Kovalska, H. (2014). Stanovyshche ditei-bizhentsiv ta dopomoha yim Komitetu Pivdenno-Zakhidnoho frontu Vserosiiskoho zemskoho soïuzu uprodovzh 1915–1917 r. [The position of refugee children and their assistance by the Committee of the South-Western Front of the All-Russian Zemstvo Union during 1915–1917]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Serii : Istorychni nauky*, pp. 16–20 [in Ukrainian].

9. Kudriachenko, A. (2015). Persha svitova viina ta yii naslidky dlia svitu [The First World War and its consequences for the world]. *Persha svitova viina: istorychni doli derzhav i narodiv* (do 100-ricchhia vid pochatku Pershoi svitovoi viiny) : zbirnyk naukovykh prats, pp. 22–30 [in Ukrainian].

10. Kuzmina, I. (2013). Diialnist Komitetu Pivdenno-Zakhidnoho frontu Vserosiiskoho Soïuzu mist pid chas holovu-vannia Fedora Shteinhelia (1915–1917 rr.) [Activities of the Committee of the South-Western Front of the All-Russian Union of Cities during the chairmanship of Fyodor Shteingel (1915–1917)]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*, 22, 329–348 [in Ukrainian].

11. Reient, O., & Yanyshyn, B. (1994). Ukraina v period Pershoi svitovoi viiny: istoriohrafichnyi analiz [Ukraine during the First World War: a historiographical analysis]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, pp. 3–37 [in Ukrainian].

12. Sulyha, I. (2001). Pivdenno-Zakhidni komitety Vserosiiskoho zemskoho soïuzu v Ukraini na pochatku Pershoi svitovoi viiny. Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. [The South-Western Committees of the All-Russian Zemstvo Union in Ukraine at the beginning of the First World War]. Kyiv: Instytut Istorii Ukrainy. Vyp. III. pp. 234–239 [in Ukrainian].

13. Turchenko, H. (2001). Persha svitova viina y Ukrainska revoliutsiia pid kutom zoru synerhetyky [The First World War and the Ukrainian Revolution from the point of view of synergy]. *Zaporizhzhia Historical Review*, 1 (13), 1–16 [in Ukrainian].

14. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy [Central State Historical Archive of Ukraine]. F. 715. Op. 1. Spr. 3 [in Ukrainian].

15. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy [Central State Historical Archive of Ukraine]. F. 715. Op. 1. Spr. 6 [in Ukrainian].
16. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy [Central State Historical Archive of Ukraine]. F. 715. Op. 1. Spr. 9 [in Ukrainian].
17. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy [Central State Historical Archive of Ukraine]. F. 715. Op. 1. Spr. 18 [in Ukrainian].
18. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy [Central State Historical Archive of Ukraine]. F. 715. Op. 1. Spr. 100 [in Ukrainian].
19. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy [Central State Historical Archive of Ukraine]. F. 715. Op. 1. Spr. 172 [in Ukrainian].